

2. KAPITOLA

JAK SMĚNY PROBÍHAJÍ

V předcházející přednášce jsem se zmínil o tom, jak význačné místo zaujímal v 15. až 18. století obrovský sektor samozásobování, který většinou zůstával zcela mimo oblast směnného hospodářství. I v té nejrozvinutější Evropě se až do 18. století nebo dokonce později nacházejí oblasti, které se na společném životě téměř nepodílely a dál vedly vlastní existenci prakticky v izolaci.

Dnes bych se chtěl věnovat tomu, co spadá jasně do oblasti směny a co budu označovat jako *tržní hospodářství* a jako *kapitalismus*. Toto dvojí označení ukazuje, že oba tyto sektory, které podle mě nesplývají, od sebe hodlám odlišovat. Opakuji nicméně, že obě tyto skupiny činností – *tržní hospodářství* a *kapitalismus* – byly až do 18. století minoritní a že většina lidského konání dál zapadala do ohromné oblasti *materiálního života*. I když se tržní hospodářství rozmáhá, pokrývá už rozsáhlé území a slaví pozoruhodné úspěchy, ještě mu příliš často chybí hloubka. A skutečnosti sledovaného období, které právem či neprávem nazývám *kapitalismus*, tvoří oslnivou a dokonale propracovanou vrstvu, která je však tenoučká, nepostihuje ekonomický život jako celek a až na výjimky potvrzující pravidlo nevede ke vzniku sobě vlastního „výrobního způsobu“, který by jevil samovolný sklon všeobecně se rozšiřovat. Tento kapitalismus, kterému se obvykle říká *obchodní*, ještě ani nezasáhl ani neovládl celé tržní hospodářství, i když tržní hospodářství je nezbytnou podmínkou pro jeho vznik. Národní, mezinárodní a celosvětová úloha kapitalismu je nicméně už zjevná.

Tržní hospodářství, o němž jsem mluvil již v první kapitole, se nám jeví dost jednoznačně. Historikové mu přiznali opravdu výsostné, výsadní postavení. Výroba a spotřeba oproti tomu představují kontinenty neprobádané kvantitativním výzkumem, který se teprve rodí. Pochopení těchto světů není snadné. Tržní hospodářství naopak neustále přitahuje pozornost. Jsou mu věnovány nesčetné dokumenty v městských archívech i v soukromých archívech obchodnických rodů, soudní a policejní spisy, zápisy z jednání obchodních komor, notářské zápisy apod. Nelze je tedy přehlédnout a nezajímat se o ně, neboť se neustále staví do popředí.

Je tu ovšem riziko, že budeme vidět jenom tržní hospodářství, že je budeme popisovat do sebemenších podrobností, což by vzbuzovalo dojem, že bylo všudypřítomné a všeobjímající. Ve skutečnosti však šlo jen o zlomek širšího celku, což je dáno už jeho povahou, která je redukuje na spojovací článek mezi výrobou a spotřebou, a také tím, že před 19. stoletím tržní hospodářství představovalo jen pouhou více či méně tenkou a odolnou vrstvičku mezi oceánem každodenního života, z něhož vycházelo, a procesem kapitalismu, který je v polovině případů řídil shora.

Jen málo historiků jasně cítí toto vymezení, jímž se tržní hospodářství definuje a které naznačuje jeho skutečnou úlohu. K těm nemnohým, kteří se nenechávají příliš ovlivňovat vývojem tržních cen, jejich stoupáním, propady, krizemi, dlouhodobými korelacemi a tendencí se vyrovnávat – tedy vším tím, díky čemuž lze konstatovat pravidelný nárůst objemu směn – patří Witold Kula. Podle jednoho z jeho přirovnání je vždy třeba se podívat na dno studny, do největších hlubin vody, *materiálního života*, kterého se tržní ceny dotýkají, aniž jej nutně prostupují či zásadně ovlivňují. Každým hospodářským dějinám, které by nepostihovaly obě tyto roviny – totiž okraj studny i její hlubinu – tedy hrozí, že budou velmi neúplné.

Je nicméně zjevné, že oblast rychlého života tržního hospo-

dářství se v období 15. až 18. století neustále rozšiřovala. Ohlašuje a dosvědčuje ji řetězové kolísání cen na trzích po celém světě. Tyto ceny se pohybují všude, jak dokládají nesčetní pozorovatelé v Evropě, ale i v Japonsku, Číně, Indii i islámských zemích (např. osmanské říši), v Americe všude tam, kde drahé kovy záhy hrály velkou úlohu – totiž v Novém Španělsku, v Brazílii a v Peru. A všechny tyto ceny si víceméně odpovídají, k jejich změnám dochází s větším či menším časovým posunem všude – v Evropě, kde jsou spolu jednotlivé ekonomiky úzce propojeny, se sotva citelným posunem, zato v případě Indie na přelomu 16. a 17. století se zpožděním nejméně dvacet let oproti Evropě.

Tak či onak zkrátka *určitá* ekonomika vzájemně spojovala jednotlivé světové trhy, i když podmiňovala pouze pohyb některých výjimečných druhů zboží, ale také pohyb drahých kovů, privilegovaných cestovatelů, kteří záhy obíhali celý svět. Španělské mince ražené z amerického stříbra se přes Středomoří, osmanskou říši a Persii dostávají do Indie a Číny. Od roku 1572 putuje americké stříbro do Číny i novou cestou přes Tichý oceán a Manilu.

Jak by tato spojení, cesty, obchodování a hlavní přepravní tahy nepřitahovaly pozornost historiků? Fascinovaly je stejně jako kdysi fascinovaly své současníky. Vždyť i první ekonomové *ve skutečnosti* nestudovali nic jiného než nabídku a poptávku na trhu. A čím byla hospodářská politika hrdých měst, ne-li kontrolou trhů, zásobování a cen? A pokud se hospodářská politika projevuje v činech panovníka, což to není kvůli národnímu trhu, národní vlajce, kterou je třeba bránit, národnímu průmyslu souvisejícímu s domácím i zahraničním obchodem, který je třeba podporovat? Právě v této úzké a citlivé oblasti trhu je možné a logické jednat. Právě v ní se odrážejí přijatá opatření, jak se v praxi denně ukazuje. Takže lidé nakonec začali právem či neprávem věřit, že rozhodující a vyrovnávající úlohu hraje obchod sám o sobě, neboť tím, že konkurence srovnává rozdíly, se upravuje poměr poptávky a nabídky. Začali věřit, že trh je jakýsi skrytý a blahovolný bůh, ona „nevidi-

telná ruka“ Adama Smithe, samočinně regulující trh 19. století, svorník držící klenbu celé ekonomie, pokud se věcem ponechá volný průběh.

Je v tom kus pravdy, kus neupřímnosti, ale také kus iluze. Cožpak lze zapomenout, kolikrát byl trh pozměněn či deformován, neboť ceny diktovaly faktické či právně zakotvené monopoly? A zejména, připustíme-li blahodárné působení konkurence na trhu („prvního počítače ve službách lidstva“), musíme přinejmenším upozornit, že trh je pouze nedokonalým spojením mezi výrobou a spotřebou, nedokonalým už jenom tím, že toto pojetí je pouze *částečné*. Zdůrazňuji toto poslední slovo: *částečné*. Věřím totiž v blahodárné působení a význam tržního hospodářství, ale nevěřím v jeho výlučnost. Přesto však ještě nedávno ekonomové uvažovali jedinečně na základě jeho schémat a ponaučení. Podle Turgota představoval oběh peněz a zboží prostě a jednoduše celý ekonomický život. Stejně tak mnohem později David Ricardo viděl pouze úzký, i když živý tok tržního hospodářství. A i když zkušeností poučení ekonomové už více než padesát let nehájí automatickou blahodárnost volného působení trhu, z dnešního mínění veřejnosti ani z politických debat tento mýtus ještě nevyrazil.

II

Jestliže používám slovo *kapitalismus* v souvislosti s dobou, v níž mu nebývá vždy přiznáváno domovské právo, je to zejména proto, že jsem potřeboval nějaký jiný výraz než *tržní hospodářství* k označení poněkud odlišné činnosti. Neměl jsem ovšem v úmyslu udělat kozla zahradníkem. Věděl jsem, neboť historikové to už tolikrát a po zralé úvaze opakovali, že tohle slovo do pranice je nejednoznačné, příliš zatížené současností a zároveň možná anachronické. Pootevřel jsem mu však neopatrně vrátka, protože jsem k tomu měl několik důvodů.

Za prvé si některé procesy v období 15.–18. století vyžadují zvláštní označení. Když se na ně podíváme podrobněji, bylo by

téměř absurdní je jen tak zařadit do běžného tržního hospodářství. Člověka samovolně napadá označení *kapitalismus*. Popuzeně je vyženete dveřmi, ale ono se ihned vrací oknem. Nenacházíte totiž nic, čím byste je vhodně nahradili, a to je příznačné. Jak řekl jistý americký ekonom, nejlepším důvodem proč používat slovo *kapitalismus*, přestože je tak vykřičené, je koneckonců skutečnost, že místo něj nikdo nevymyslel žádně lepší. Jeho nevýhodou je nesporně to, že s sebou nese spoustu sporů a debat. Těmto plodným, méně plodným i zcela jalovými sporům se však ve skutečnosti nelze vyhnout, nelze jednat ani diskutovat, jako by neexistovaly. Dalším, závažnějším nedostatkem tohoto slova je skutečnost, že je zatíženo smyslem, jaký mu dává dnešní život.

Neboť slovo *kapitalismus* v širším slova smyslu pochází ze samého počátku 20. století. Za počátek jeho kariéry bych poněkud svévolně považoval vydání dobře známé knihy Wernera Sombarta *Der moderne Kapitalismus*. Marx toto slovo prakticky ignoroval. Dopouštím se tedy nejhorsího ze všech hříchů - anachronismu. Jeden dosud mladý historik jednou volal, že nelze mluvit o kapitalismu před průmyslovou revolucí: „Kapitál ano, ale kapitalismus ne!“

Mezi minulostí, byť dávnou, a přítomností však nikdy nedošlo k naprostému zlomu, k absolutnímu přerušení kontinuity nebo, chcete-li, ke stavu prostému veškeré kontaminace. Zkušenosti minulosti neustále přežívají do současnosti a obohacují ji. Mnoho historiků, a to nikoliv bezvýznamných, tudíž dnes zjišťuje, že průmyslová revoluce se ohlašuje dávno před 18. stoletím. Nejlépe to dokazují některé dnešní rozvojové země, které se neúspěšně pokoušejí o vlastní průmyslovou revoluci, přestože mají úspěšný vzor takřka před očima. Neustále diskutovaná dialektika vztahu minulosti k přítomnosti a přítomnosti k minulosti zkrátka může být prostě jádrem, důvodem existence historie jako takové.

III

Slovo *kapitalismus* zkrátíte a vymezíte tak, aby mohlo sloužit historickému vysvětlení, pouze pokud jej opravdu ohraničíte oběma slovy, z nichž vychází a která mu dávají smysl: *kapitál* a *kapitalista*. *Kapitál* je hmatatelná realita, masa snadno identifikovatelných prostředků neustále v činnosti; *kapitalista* je člověk, který řídí nebo se snaží řídit vstup kapitálu do nekonečného výrobního procesu, k němuž jsou odsouzeny všechny společnosti; *kapitalismus* je zhruba (ale jen zhruba) způsob, jakým se toto neustálé vstupování kapitálu provádí, obvykle z nikterak altruistických důvodů.

Klíčovým slovem je kapitál. V ekonomických studiích nabylo toto slovo především význam *kapitálové jmění*; neoznačuje pouze akumulaci peněz, nýbrž i využitelné a využívané výsledky již hotové práce: dům je kapitál; sklizené obilí je kapitál; loď nebo silnice jsou kapitál. Kapitálové jmění si však toto označení zaslouhuje, pouze pokud se podílí na dalším výrobním procesu: peníze nečinně ležící v trezoru či nevyužívaný les už kapitálem nejsou. A existuje snad nějaká společnost, která by nehromadila kapitálové jmění, pravidelně je nevyužívala pro svou práci a touto prací je neobnovovala a nezvětšovala? I ta nejskromnější západní víska v 15. století měla své cesty, políčka, odkud byly vyklizeny kameny, obdělávanou půdu, udržované lesy, živé ploty, sady, mlýnská kola, zásoby obilí... Hospodářské výpočty udávají v obdobích předcházejících francouzské revoluci poměr mezi hrubým produktem za jeden rok a souhrnem kapitálového jmění (toho, čemu se ve francouzštině říká *patrimoine*, dědictví) číslem 1 : 3 až 1 : 4. Je to zhruba stejný poměr, jaký John Maynard Keynes akceptoval pro hospodářství současných společností. Každá společnost by tedy měla mít v rezervě ekvivalent tří nebo čtyř let akumulované práce, který využívá pro úspěšnou produkci, přičemž toto dědictví se za tímto účelem samozřejmě nikdy nevyužívá na sto procent, nýbrž pouze částečně.

* * *

Ponechme však tyto otázky stranou. Znáte je stejně dobře jako já. Dlužím vám vlastně jen jediné vysvětlení: jak mohu rozumně odlišovat *kapitalismus* od *tržního hospodářství* a naopak?

Rozumí se, že ode mne nečekáte kategorické rozlišení typu: na jedné straně máme vodu a nad ní se drží olej, který se s ní nemísí. Ekonomická realita se nikdy netýká jednoduchých prvků. Jistě budete souhlasit, že mohou existovat přinejmenším dvě formy tzv. tržního hospodářství (A a B), které lze s trochou pozornosti rozlišit, byť i jen podle lidských, ekonomických a sociálních vztahů, jaké z nich vyplývají.

Do první kategorie (A) bych rád zařadil každodenní obchodování na trhu, směny místní nebo mezi nepříliš vzdálenými místy: např. dovoz obilí a dřeva do blízkého města, ale i obchod do větší vzdálenosti, pokud je pravidelný, předvídatelný, rutinní, přístupný malým obchodníkům i velkoobchodníkům: např. dovoz obilí z Pobaltí přes Gdaňsk do Amsterdamu v 17. století nebo obchod vínem či olejem z evropského jihu na sever – mám na mysli „flotily“ německých povozů přijíždějících každoročně pro bílé víno na Istrii.

Dobrym příkladem těchto „transparentních“ směn bez překvapení, jejichž průběh každý předem zná a může přibližně odhadnout jejich prakticky neměnný zisk, je maloměstský trh. Scházejí se na něm především výrobci – rolníci, řemeslníci – a zákazníci, někteří z daného městečka, jiní z okolních vesnic. Občas tam zavítají nanejvýš dva tři kupci, tzn. prostředníci mezi zákazníkem a výrobcem. A tento kupec může případně trh narušit, ovládnout, ovlivnit ceny skladováním zboží; i drobný překupník může v rozporu se všemi pravidly vyjít rolníkům naproti na okraj městečka, nakoupit jejich zboží za sníženou cenu a poté je sám prodávat zákazníkům: to je základní trik objevující se kolem všech městeček a tím spíše kolem měst. Když se rozšíří, může vyhnat ceny nahoru. I ve zcela ideálním městečku našich představ, kde se obchoduje podle všech pravidel, loajálně a průhledně, jak se říká „z ruky do ruky“, tedy do jisté míry existuje směna typu B, vymykající se kontrole a průhlednosti. Stejně tak pravidelný obchod přivá-

dějící konvoje obilí z Pobaltí je obchod průhledný: křivka vývoje cen na začátku v Gdaňsku odpovídá křivce jejich vývoje na konci v Amsterdamu a podíl na zisku je zaručený a zároveň mírný. Jestliže však např. ve Středomoří kolem roku 1590 vypukne hlad, mezinárodní obchodníci zastupující velké zákazníky odkloní z obvyklé trasy naložené lodě, jejichž náklad dopravený do Livorna nebo do Janova ceny ztrojnásobí nebo i zečtyřnásobí. I zde může hospodářství typu A ustoupit hospodářství typu B.

Jakmile v hierarchii směn postoupíme na vyšší stupeň, druhý typ hospodářství převažuje a před našimi zraky se rýsuje zjevně zcela jiná „sféra oběhu“. Od 15. století zaznamenávají angličtí historikové vedle tradičního veřejného trhu, tzv. *public market*, rostoucí význam toho, co nazvali *private market*, soukromý trh; já bych nejráději zdůraznil jejich rozdílnost označením *contre-marché* (protitrh). Cožpak se nesnaží vymanit se z pravidel tradičního trhu, která jsou často příliš svazující? Podomní obchodníci či ti, kteří vykupují zemědělskou či jinou produkci, docházejí za výrobci domů. Vlnu, konopí, živá zvířata, kůže, ječmen, pšenici a drůbež nakupují přímo u rolníků, nebo dokonce tyto výrobky vykupují předem, vlnu před stříží ovci, obilí nastojato. Smlouvu zpečetí pouhý lístek podepsaný ve vesnické krčmě nebo na statku. Potom své nákupy dopravují na vozech, soumarech nebo člunech do velkých měst nebo vývozních přístavů. Takové příklady nacházíme všude po světě, v okolí Paříže stejně jako Londýna, v Segovii jde o vlnu, u Neapole o obilí, v Apulii o olej, na Malajském souostroví o pepř. Pokud cestující obchodník nechodí přímo na jednotlivá hospodářství, domlouvá si schůzky na kraji trhu, na okrajích místa, kde se trh koná, nebo nejčastěji úřaduje v hospodě: hostince bývají přípravnými stanicemi povozníků, kde lze sjednat přepravu. Četné procesy vyvolané v Anglii výkladem úpisů podepsaných prodávajícím jednoznačně ukazují, že tento typ směny nahrazuje běžné podmínky kolektivního trhu individuálními transakcemi, jejichž podmínky se mění libovolně podle dané situace zúčastněných. Je zjevné, že jde o směny nerovné,

kde pro konkurenci – základní zákon tzv. tržního hospodářství – není mnoho místa a kde má obchodník dvě výhody: přerušil styk výrobce se skutečným spotřebitelem zboží (jen on teď zná trh na obou koncích řetězce, a tedy i zisk, s nímž lze počítat) a má v ruce hotovost, což je jeho hlavním argumentem. Mezi výrobcem a spotřebitelem tak vznikají dlouhé řetězce obchodníků, které se účinně prosadily zejména při zásobování velkých měst, což přimělo úřady k tomu, aby občasně zavíraly oči, nebo přinejmenším zmírnily svůj dohled.

Čím delší jsou tyto řetězce, tím více unikají obvyklým pravidlům a kontrole a tím zřetelněji se rýsuje proces kapitalismu. Nejzřejmější je tento jev v dálkovém obchodu (*Fernhandel*) v němž nejen němečtí historikové vidí nejvyšší stupeň vývoje směny. *Dálkový obchod* je par excellence oblastí volného pohybu, operuje na vzdálenosti, které jej chrání před běžnou kontrolou, nebo mu umožňují ji obcházet; v případě potřeby prodá zboží z Koromandelského pobřeží nebo bengálských břehů do Amsterdamu a z Amsterdamu do distribučního střediska v Persii nebo Číně či do Japonska. V této rozlehle operační oblasti si může vybírat to, co přináší největší zisky: že obchod s Antilami už vynáší jen málo? Nevadí, ve stejné chvíli obchod s Indií nebo s Čínou zaručuje dvojnásobný zisk. Stačí přesedlat jinam.

Tyto velké zisky vedly k akumulaci značného jmění, a to tím spíše, že o dálkový obchod se mezi sebou dělí jen nemnozí. Každý sem nemá přístup. Naopak místní obchod se rozptýlil mezi spoustu účastníků. Posuzujeme-li např. domácí obchod v Portugalsku v 16. století podle celkového objemu a předpokládané peněžní hodnoty, zdaleka převyšuje obchod s pepřem, kořením a povzbuzujícími látkami. Tento domácí obchod se však často odehrává v podobě výměnného obchodu, kdy jde jen o *užitnou hodnotu*. Obchod s kořením zato zcela zapadá do peněžního hospodářství; podílejí se na něm pouze velcí obchodníci a všechny ty abnormální zisky se *soustředují* do jejich rukou. Stejně to probíhalo v Anglii za Defoeových časů.

Není náhodou, že ve všech zemích světa se skupina bohatých velkoobchodníků jasně oddělila od ostatních obchodníků a že to byla skupina velmi úzká a vždy se věnovala – kromě jiných aktivit – dálkovému obchodu. Lze to pozorovat v Německu od 14. století, v Paříži od 13. století, v italských městech od 12. století a možná i dříve. Islámský *táďžir* byl už před zrodem prvních západních velkoobchodníků dovozcem-vývozcem, který řídil své agenty a nákupčí ze svého domu (tedy už pevného obchodu). Nemá nic společného s *hawáním*, trhovcem na sůku. V Indii v Ágře kolem roku 1640, dosud ještě obrovském městě, jeden cestovatel zaznamenal označení *sogador* pro „toho, koho bychom u nás v Španělsku nazvali *mercader*, někteří se však pyšní zvláštním označením *katari*, což je nejvznešenější titul mezi těmi, kdo v oněch zemích provozují umění obchodu, a což znamená velice bohatého kupce těšícího se značné vážnosti“. V západních zemích se ve slovní zásobě objevuje podobné rozlišení. Francouzština označuje takového *katariho* slovem *négociant* – velkoobchodník; termín se objevuje ve 13. století. V Itálii dělí ohromná propast *mercante a taglio* od *negoziante*; stejně tak v Anglii existuje rozdíl mezi označením *tradesman* a *merchant*, který se v anglických přístavech zabývá především vývozem a dálkovým obchodem; v Německu rozlišují označení *Krämer* a na straně druhé *Kaufmann* či *Kaufherr*.

Není snad třeba podotýkat, že v islámských stejně jako křesťanských zemích se tito kapitalisté přátelili s vládci a spojenci či vykořisťovateli státu. Velmi záhy, vlastně odjakživa, překračují „národní“ hranice a dorozumívají se s kupci z cizích zemí. Znají tisíce způsobů, jak si pravidla přizpůsobit ve svůj prospěch manipulováním s úvěrem, využíváním rozdílů mezi dobrými a špatnými penězi, přičemž dobré mince ve zlatě a stříbře směřují k velkým transakcím, a tedy ke kapitálu, zatímco špatné měděné mince jsou určeny na výplaty a denní platby, tedy do pracovní sféry. Jsou informovanější, inteligentnější a kulturnější. A zmocňují se všeho ve svém dosahu, co se jim hodí – půdy, domů, rent... Kdo by pochyboval, že mají mo-

nopol nebo alespoň moc zbavit se v devíti případech z deseti konkurence? Holandský obchodník v dopise svému agentovi v Bordeaux doporučuje, aby jejich plány držel v tajnosti; jinak „by to dopadlo jako v tolika podobných případech, kde jakmile se vyskytne konkurence, už z toho nic nekouká“. Koneckonců tito kapitalisté si dokáží výsady udržet a vyhradit si tehdejší velké mezinárodní obchody právě díky svému kapitálu. Na jedné straně proto, že v oné době nadmíru pomalých dopravních prostředků tento obchod vyžaduje dlouhé lhůty pro oběh kapitálu: trvá celé měsíce nebo i léta, než se investované částky se ziskem vrátí. Na druhé straně proto, že obvykle takový velkoobchodník nepoužívá pouze vlastní kapitál, nýbrž i úvěry, peníze druhých. Kapitál se přesouvá z jednoho místa na druhé. Od konce 14. století archiv Francesca di Marco Datiniho, obchodníka z Prata u Florencie, zaznamenává oběh směnek mezi italskými městy a středisky evropského kapitalismu – Barcelonou, Montpelierem, Avignonem, Paříží, Londýnem, Bruggami apod. Jde však o hru většiny smrtelníků stejně nepřístupnou jako dnešní supertajná jednání basilejské Banky pro mezinárodní platby.

* * *

Svět obchodu či směny je tedy přísně hierarchicky uspořádán od nejskromnějších řemesel – nádeníků, nosičů, přístavních dělníků, podomních obchodníků, povozníků či námořníků přes pokladníky, kramáře, nejrůznější zprostředkovatele a lichváře až po samotné velkoobchodníky. Na první pohled je překvapující, že specializace, dělba práce, která se s vývojem tržního hospodářství neustále a rychle prohlubuje, zasahuje celou tuto obchodnickou společnost s výjimkou jejího vrcholu, velkoobchodníků, kapitalistů. Proces modernizace ve formě dělení funkcí se projevuje nejprve pouze v základně: řemeslníci, provozovatelé krámků i podomní obchodníci se specializují. Nedochozí k tomu však na vrcholu pyramidy, neboť až do 19. století se velkoobchodník velkého formátu prakticky nikdy

neomezuje pouze na jednu činnost: je samozřejmě obchodníkem, ale nikdy ne pouze v jediném odvětví, a navíc, pokud se naskytne příležitost, může být námořním dopravcem, pojišťovatelem, věřitelem, finančníkem, bankérem nebo dokonce průmyslovým nebo zemědělským podnikatelem. V Barceloně v 18. století je maloobchodník, *botiguer*, vždy specializován: prodává plátno, sukno nebo koření. Jestliže dostatečně zbohatne a stane se jednoho dne velkoobchodníkem, okamžitě přechází od specializace k nespécializovanosti. Bude se zajímat o každou výnosnou příležitost ve svém dosahu.

Tato anomálie byla mnohokrát zaznamenána, ale obvyklé vysvětlení mě nijak neuspokojuje: obchodník prý dělí své aktivity do rozličných sektorů proto, aby omezil riziko podnikání: jestliže prodělá na košenilovém karminu, na koření vydělá; nepovede se mu obchodní transakce, napraví to tedy jako směnárník nebo půjčováním na úrok. Bude se zkrátka chovat podle francouzského úsloví, které radí „nedávat všechna vejce do jednoho košíku“.

Ve skutečnosti se domnívám, že:

1. Obchodník se nespécializoval proto, že žádné odvětví v jeho dosahu nebylo dost rozsáhlé na to, aby dokázalo vstřebat všechny jeho aktivity. Příliš často se má za to, že v minulosti šlo vždy o drobný kapitalismus, kterému chyběl kapitál a který musel nejprve dlouho kapitál hromadit, než se mohl naplno rozvinout. Obchodní korespondence či zápisy obchodních komor však velmi často svědčí o existenci kapitálu, který hledá příležitost k investování. Kapitalistu tedy bude lákat půda jakožto úniková i společenská hodnota, kterou lze ovšem také využívat moderním způsobem, takže může být zdrojem značných příjmů jako např. v Anglii, v Benátkách i jinde. Nebo se nechá zlákat spekulací s nemovitostmi ve městě, nebo bude opatrně, ale opakovaně sondovat v oblasti průmyslu, např. důlními spekulacemi (15.–16. století). Je však příznačné, že až na výjimky se nezajímá o výrobní systém a spokojuje se se systémem domácí práce, *putting out*, kdy dohlíží na řemeslnou výrobu, aby ji mohl snáze prodávat. Ve srovnání s ře-

meslníky a systémem *putting out* představovaly manufaktury až do 19. století pouze velmi malou část produkce.

2. Jestliže velkoobchodník tak často přechází od jedné aktivity k druhé, je to proto, že i možnost velkého zisku se neustále stěhuje z jednoho sektoru do druhého. Kapitalismus je ve své podstatě konjunkturální. I dnes jeho velká síla tkví mimo jiné v jeho přizpůsobivosti a schopnosti konverze.

3. V životě obchodníků se občas projevovala jediná specializace: peněžnictví. Jeho úspěch však nikdy nebyval dlouhodobý, jako by ekonomika ještě nedokázala toto své vrcholné odvětví dostatečně uživit. Kdysi tak oslnivě úspěšná florentská banka se zhroutila ve 14. století za Bardiů a Peruzziů a později v 15. století za Medicejských. Po roce 1579 docházelo ke *clearingu* prakticky všech evropských plateb na janovských výročních trzích v Piacenze; toto mimořádné postavení janovských bankéřů však netrvalo ani půl století, přesněji řečeno skončilo v roce 1621. V 17. století systému evropských úvěrů s převahou vládl Amsterdam, ale i tento stav skončil krachem ve století následujícím. Finanční kapitalismus uspěl teprve v 19. století po letech 1830–1860, kdy se banky zmocnily jak průmyslu, tak obchodu, a kdy byla ekonomika obecně dostatečně silná, aby takové uspořádání s konečnou platností snesla.

Když shrnu svá tvrzení, existují dva typy obchodování: jeden přízemní, v němž působí konkurence a který je průhledný; druhý vyššího typu, dokonale propracovaný, dominantní. Tyto dva typy aktivit neprobíhají ani stejnými mechanismy, ani je neprovozují titíž lidé. Sféra kapitalismu nenáleží k prvnímu, nýbrž k druhému typu. Nepopírám, že může existovat nějaký lstivý a krutý vesnický kapitalismus se slámou v botách. Podle profesora Dalina z Moskvy Lenin dokonce tvrdil, že kdyby se v socialistické zemi vesnickému trhu vrátila svoboda, celý kapitalismus by se mohl obnovit. Nepopírám ani to, že existuje určitý mikrokapitalismus drobných obchodníků; Gerschekron se domnívá, že skutečný kapitalismus vyšel právě odtud. Poměr sil při základně kapitalismu lze alespoň v ná-

znaku najít na všech úrovních společenského života. První kapitalismus se však nakonec plně rozvíjí na vrcholu společnosti, tam se upevňuje, tam se jasně projevuje. A musíme jej hledat na úrovni lidí, jako byli Bardiové, Jacques Coeur, Jakob Fugger, John Law nebo Neckerové – jen tam máme šanci jej rozpoznat.

Jestliže obvykle nerozlišujeme kapitalismus a tržní hospodářství, je to proto, že oba se od středověku do současnosti vyvíjely zároveň a kapitalismus byl často vydáván za hybnou sílu hospodářského pokroku nebo za jeho rozkvět. Ve skutečnosti všechno nese na svých ohromných bedrech materiální život: když se rozbují, vše se vyvíjí kupředu; z něj těží i samo tržní hospodářství a na jeho úkor rozšiřuje své vztahy. A z tohoto rozšiřování vždy těží kapitalismus. Nesouhlasím s Josefem Schumpeterem, když tvrdí, že podnikatel byl jakýsi *deus ex machina*. Jsem přesvědčen, že určující je celkový vývoj a že veškerý kapitalismus v první řadě odpovídá ekonomikám, z nichž vychází.

IV

Kapitalismus jakožto výsada nevelkého počtu lidí není myslitelný bez aktivní spoluúčasti celé společnosti. Je samozřejmě realitou sociálního řádu nebo i realitou řádu politického či dokonce realitou civilizační. Společnost totiž musí určitým způsobem víceméně vědomě přijmout jeho hodnoty. K tomu však nemusí dojít vždy.

Každá rozvinutá společnost tvoří několik „systémů“: systém hospodářský, politický, kulturní či systém sociální hierarchie. Ten ekonomický lze pochopit pouze v souvislosti s ostatními „systémy“, do nichž zasahuje, ale zároveň jim otvírá své brány. Dochází tu k vzájemnému ovlivňování. Kapitalismus jako zvláštní formu, částečně zasahující ekonomiku, lze úplně vysvětlit pouze ve světle tohoto ovlivňování a prolínání: teprve v něm nakonec nabude své pravé podoby.

Například moderní stát, který kapitalismus nevytvořil, nýbrž zdědil, jej někdy podporuje, někdy brzdí; tu mu dává možnost se rozvíjet, tu jej přiškrcuje. Kapitalismus vítězí pouze tehdy, když se ztotožní se státem, když je státem. Ve své první velké fázi v italských městských státech, v Benátkách, Janově či Florencii, je moc v rukou finančnícké elity. Regentská aristokracie v Holandsku v 17. století vládne v zájmu podnikatelů, velkoobchodníků a velkých investorů nebo dokonce podle jejich pokynů. V Anglii znamená revoluce v roce 1688 nástup obchodních zájmů podle holandského vzoru. Francie má více než sto let zpoždění: teprve červencovou revolucí roku 1830 se buržoazie zaměřená na obchod dostává definitivně k moci.

Stát je tedy peněžnímu světu buď nakloněn, nebo vůči němu nepřátelsky zaměřen, podle toho, jak je sám vyrovnaný a nakolik je schopen klást odpor. Stejně je tomu s kulturou a náboženstvím. V zásadě se náboženství jako tradiční síla staví *proti* tržním novinkám, penězům, spekulacím, lichvě. S církví však lze dosáhnout kompromisů. Stále je *proti*, ale nakonec naléhavým požadavkům doby podlehne. Přistoupí zkrátka na určité *aggiornamento*, dříve bychom řekli na určitý *modernismus*. Augustin Renaudet připomínal, že první modernismus předurčený k úspěchu formuloval Tomáš Akvinský (1225–1274). I když však náboženství, a tedy i kultura, poměrně záhy přestalo klást překážky, dál bylo zásadně zejména proti půjčování peněz na úrok, odsuzovanému jako lichva. Objevilo se dokonce tvrzení, i když, pravda, poněkud unáhlené, že tyto pochybnosti odstranila teprve reformace a že právě zde tkví pravý důvod rozkvětu kapitalismu v severoevropských zemích. Podle Maxe Webera kapitalismus v moderním smyslu slova není nic jiného než výtvar protestantství nebo lépe řečeno puritanismu.

Proti tomuto rafinovanému tvrzení se postavili všichni historikové, i když se ho nedokáží zbavit jednou provždy; neustále před nimi znovu a znovu vyvstává. A přitom je zjevně nepravdivé. Severoevropské země pouze převzaly místo, které

dříve tak dlouho a skvěle zastávala někdejší střediska kapitalismu ve Středomoří. Nevymyslely nic nového ani pokud jde o techniku, ani pokud jde o vedení obchodu. Amsterdam kopíruje Benátky stejně jako Londýn bude kopírovat Amsterdam a jako později bude New York kopírovat Londýn. Pokaždé jde o změnu těžiště světového hospodářství z *ekonomických* důvodů, které se netýkají vlastní podstaty kapitalismu. Definitivní přesun ze Středomoří k severním mořím, k němuž došlo koncem 16. století, je vítězstvím nové země nad zemí starou. Je to také značná změna měřítka. V souvislosti se stoupajícím významem Atlantiku dochází k rozšíření ekonomiky obecně, obchodu, měnových rezerv, a i tentokrát jde o rychlý pokrok tržního hospodářství, které nezmeškalo přesun do Amsterdamu a ponese na svých bedrech rozrůstající se konstrukce kapitalismu. Proto se domnívám se, že omyl Maxe Webera vychází v podstatě z přecenění úlohy kapitalismu jakožto hybné síly moderního světa.

To však není zásadní problém. O osudu kapitalismu ve skutečnosti totiž rozhodla až sociální hierarchie.

Každá rozvinutá společnost připouští několikero rozvrstvení, řekněme několik žebříčků umožňujících vystoupit z přízemí, kde přežívá základní masa obecného lidu – *Grundvolk*, jak říká Werner Sombart: žebříček náboženský, politický, vojenský, různé žebříčky dané penězi. V různých dobách a na různých místech si tyto hierarchie mohou odporovat, mohou se vzájemně posilovat či docházet ke kompromisům; někdy dochází i k jejich zaměňování. V Římě se ve 13. století politická a náboženská hierarchie překrývají, kolem města však vzniká nebezpečná vrstva vlastníků půdy a stád a bankéři papežské kurie pocházející ze Sieny už zaujímají příčky velmi vysoko. Ve Florencii koncem 14. století stará feudální šlechta a nová vysoká obchodnická buržoazie splynuly do finančnícké elity, která se logicky zmocnila i politické moci. V jiných společenských souvislostech naopak může politická hierarchie rozdrtit všechny ostatní: tak tomu bylo v Číně za dynastie Ming a za vlády Mandžůů. Podobně, i když méně zřetelně a nepřetržitě,

tomu bylo i ve Francii v době *starého režimu*, kde se prosazovala rozhodující hierarchie šlechty a obchodníci, byť sebebohatší, neměli valnou prestiž. Kdo chtěl získat moc ve Francii Ludvíka XIII., musel se dostat do blízkosti krále a jeho dvora. Richelieu, původně držitel ubohého biskupství v Luçonu, zahájil svou pravou kariéru, teprve když se stal zpovědníkem královny matky Marie Medicejské, čímž se dostal ke dvoru a do úzkého okruhu vládnoucích činitelů.

Kolik je různých společností, tolik je různých cest, jimiž může člověk ukojit svou ctižádost, a tolik je *typů* úspěchu. I když úspěch jednotlivců na Západě nebývá nijak vzácný, v dějinách se opakuje stále totéž: individuální úspěch je téměř vždy třeba připisovat bdělým rodinám usilujícím o postupné zvětšování majetku a vlivu. Jejich ctižádost je trpělivá, její naplňování je dlouhodobé. Máme tedy opěvovat slávu a zásluhy „starých“ rodů a dynastií? To bychom v západních dějinách zdůrazňovali to, co zhruba označujeme termínem dějiny *buržoazie* (který se prosadil až později), nositelky pokroku kapitalismu, tvůrkyně či využívatelky pevné hierarchie, která bude páteří kapitalismu. Ten totiž upevňuje svůj majetek a svou moc tím, že se postupně nebo současně zaměřuje na obchod, na lichvu, dálkový obchod, na „funkce“ ve státní správě či na půdu, hodnotu jistou, která navíc zjednává zaručenou prestiž ve společnosti, a to víc, než by si člověk myslel. Jestliže sledujete tyto dlouhé rodové linie a tuto pomalou akumulaci bohatství a poct, přechod od feudalismu ke kapitalismu v Evropě začíná být téměř pochopitelný. Feudální systém je trvalá *forma* rozdělení půdy jakožto základního bohatství šlechtickým rodům – tedy systém ve své podstatě neměnný. „Buržoazie“ se po celá staletí na privilegované šlechtické třídě přižívala, žila v její blízkosti, těžila z jejích chyb, využívala jejího luxusu, zahálčivosti, neprozřetelnosti, aby se zmocnila jejího majetku (často pomocí lichvy) a nakonec se vmísila do jejích řad, v nichž se ztratila. Nastupuje však další buržoazie a pouští se stejnou cestou. Jde v podstatě o dlouhodobé příživnictví: buržoazie nepřestává ničit vládnoucí vrstvu, z níž tyje. Její vzestup

však je pomalý, trpělivý, ambice donekonečna přesouvány na děti a děti dětí, a tak to jde pořád dál.

Společnost tohoto typu, vycházející ze společnosti feudální a sama doposud napůl feudální, je společností, kde jsou vlastnictví a společenské výsady poměrně chráněné, kde se jim rody mohou těšit v *relativním* klidu, neboť vlastnictví je považováno za posvátné a každý zůstává zhruba na svém místě. Právě těchto klidných nebo poměrně klidných vod je třeba, má-li dojít k akumulaci, mají-li vzniknout a přežít ony rodové linie a má-li za pomoci peněžního hospodářství konečně vzniknout kapitalismus. Ten boří některé bašty nejvyšší společnosti, ale zároveň si staví jiné, stejně pevné a trvalé.

Pozvolný vznik rodinných jmění vedoucí jednoho krásného dne k úžasným úspěchům je pro nás v minulosti i v současnosti něčím tak známým, že si jen těžko uvědomujeme, že se vlastně jedná o zásadní rys západních společností. Pořádně si toho všimneme, teprve když je nám dáno vidět odlišnou situaci v mimoevropských společnostech. V těch totiž to, co nazýváme nebo můžeme nazývat *kapitalismus*, obvykle naráží na těžko překonatelné společenské překážky. Právě tyto překážky nám kontrastně naznačí obecné vysvětlení vzniku kapitalismu.

Nechám stranou japonskou společnost, kde proces probíhal zhruba stejně jako v Evropě: i tam se feudální společnost pozvolna rozkládala, až z ní nakonec vznikla společnost kapitalistická; neboť Japonsko je zemí, kde dynastie obchodníků měly nejdelší trvání – některé vznikly v 17. století a dodnes prosperují. Západní a japonská společnost jsou však jediným příkladem společností, kde došlo téměř samovolně k přechodu od feudalismu ke kapitalismu, jaké může srovnávací historie uvést. Jinde je vzájemný vztah státu, výsad daných postavením a výsad daných penězi velmi odlišný, a právě z těchto odlišností se pokusím vyvodit určitý závěr.

Vezměme si např. Čínu a islámské země. Nedokonalé údaje, jaké máme k dispozici, vzbuzují dojem, že vertikální společenská mobilita je v Číně větší než v Evropě. Není to tím, že by

počet privilegovaných byl poměrně větší, nýbrž tím, že společnost je zde mnohem méně stabilní. Otevřenými dveřmi ke společenskému postupu jsou zde mandarínské zkoušky. I když tyto zkoušky neprobíhají vždy naprosto poctivě, jsou v zásadě přístupné všem sociálním vrstvám, v každém případě jsou nerosvratelně dostupnější než na Západě v 19. století univerzitní tituly. Zkoušky, otevírající cestu k vysokým mandarínským funkcím, představují v podstatě jakési nové rozdělení karet do hry o společenské postavení, jakýsi neustále opakovaný *New Deal*. Ti, kdo se takto dostanou na vrchol, tam však setrvají pouze dočasně, nebo, chcete-li, *doživotně*. Jména, které při této příležitosti leckdy nahromadí, neslouží příliš k založení toho, co bychom v Evropě nazvali mocným rodem. Ostatně příliš bohaté a mocné rodiny považuje stát za zásady za podezřelé, neboť pouze on je právoplatným vlastníkem půdy, jen on má právo vybírat od rolníků daně a bedlivě dohlížet na důlní, průmyslové nebo obchodní podnikání. Navzdory lokálním společenstvím obchodníků a zkorumpovanosti mandarínů čínský stát (svým způsobem totalitní, přičemž toto slovo nemá dnešní pejorativní význam) vždy vystupoval nepřátelsky vůči rozvoji kapitalismu, takže pokud se kapitalismus někdy jen trochu díky příznivým okolnostem rozvinul, byl nakonec vždy sražen zpátky. Skutečný čínský kapitalismus existuje pouze mimo Čínu - např. na Malajském souostroví, kde čínský obchodník podniká a rozvíjí se naprosto volně.

V rozlehlých islámských zemích bylo vlastnictví půdy zejména před 18. stoletím dočasné, neboť i zde půda právoplatně patřila panovníkovi. Historikové by zde mluvili o *beneficiu* (tedy o přidělení majetku na doživotí), jak se říkalo v Evropě v době *starého režimu*, a nikoliv o rodinných lénech. Jinými slovy panství, tzn. půdu, vesnice a pozemkové renty rozděluje stát jako kdysi za Karlovců, a když ten, komu byly svěřeny, zemře, jsou znovu k dispozici. Pro panovníka je to způsob, jak platit za služby vojákům i jízdy a jak si tyto služby zajistit. Jakmile pán zemře, jeho panství a všechno ježto jmění se vrací sultánovi v Istanbulu nebo Velkému Mughalovi v Dillí. Podotkněme,

že dokud tito význační vládcí mají moc, mohou měnit vládnoucí elitu společnosti, jak se jim zachce, a také to dělávají. Vrchol společnosti se tedy často obměňuje, rody nemají možnost se u moci uchytit. Nedávná studie o Káhiře v 18. století udává, že velkým obchodníkům se nedařilo udržet déle než jednu generaci. Politická společnost je pohltila. V Indii je obchodní život stálejší, protože se rozvíjí mimo nestálou nejvyšší společnost v ochranářském rámci kast obchodníků a bankéřů.

Tímto jsem snad poněkud osvětlil své dost jednoduché a zároveň pravděpodobné tvrzení: pro rozvoj a úspěch kapitalismu jsou nutné určité společenské podmínky. Kapitalismus potřebuje určitý společenský klid a jistotu neutralitu, slabost nebo vstřícnost státu. I na Západě existují různé stupně této vstřícnosti: např. Francie byla většinou ze společenských důvodů, jež tkvěly v její minulosti, vždy méně nakloněna kapitalismu než Anglie.

Myslím, že tento názor nevzbuzuje vážnější námitky. Vzniká však naopak další problém. Kapitalismus vyžaduje určitou hierarchii. Co je však taková hierarchie sama o sobě pro historii, který sleduje sta a sta společností, z nichž *každá* má svou hierarchii a na vrcholu zahrnuje pouze hrstku privilegovaných a vůdčích činitelů? Platilo to v Benátkách 13. století, v Evropě před francouzskou revolucí, ve Francii za Thierse stejně jako v roce 1936, kdy se ozývala hesla odsuzující moc pouhých „dvou set rodin“, stejně tak to ovšem platilo i v Japonsku, Číně, Turecku a Indii. Platí to vlastně ještě dnes. Dokonce i ve Spojených státech kapitalismus hierarchie nevytváří, nýbrž je užívá, stejně jako nevytvořil trh ani spotřebu. Z dlouhodobého historického pohledu je jakýmsi pozdním příchozím. Přišel, když všechno už bylo připraveno. Jinými slovy: problém hierarchie jako takový jej přesahuje, překračuje, předurčuje. A nekapitalistické společnosti bohužel hierarchie nezrušily.

To vše otevírá pole dlouhým diskusím, které jsem se snažil ve své knize prezentovat, aniž bych formuloval nějaké závěry.

Neboť je to určitě klíčová otázka, otázka otázek. Má se hierarchie a závislost člověka na jiném člověku zrušit? Jean-Paul Sartre v roce 1968 tvrdil, že ano. Je to však vůbec možné?

3. KAPITOLA

ČAS CELISTVÉHO SVĚTA

V obou předchozích kapitolách jsem vám předložil jednotlivé nebo libovolně seskupené kousky skládanek, kterou je nyní třeba složit. To je cílem třetího a posledního svazku mého díla, který se nazývá *Čas celistvého světa*. Sám název napovídá, oč mi jde: zasadit kapitalismus a jeho vývoj a prostředky do obecných světových dějin.

Dějiny míním chronologickou posloupnost forem a zkušeností. *Svět* v 15.–18. století míním postupně se rýsující celek, který pozvolna ovlivňuje veškerý lidský život, všechny společnosti, ekonomiky a civilizace na světě. A tento svět se vyznačuje nerovností. Současný obraz – na jedné straně bohaté země a na straně druhé země rozvojové – platil už, *mutatis mutandis*, v 15.–18. století. Bohaté a chudé země od Jacquesa Cœura po Jeana Bodina, či od Adama Smithe ke Keynesovi nezůstávaly neměnně stejné; leccos je jiné. V podstatě se však svět vůbec nezměnil: dál se dělí na privilegované a neprivilegované. Existuje jakýsi druh světové společnosti, stejně hierarchicky rozvrstvený jako běžná společnost, jejímž je jakoby zvětšeným, ale rozpoznatelným obrazem. Mikrokosmos a makrokosmos mají koneckonců stejnou osnovu. Proč? Pokusím se to vysvětlit, i když si nejsem jist, zda se mi to podaří. Historik vidí snadněji *jak* než *proč* a zřejmější jsou mu důsledky velkých problémů než jejich původní příčiny. O to víc by se tedy měl zajímat o odhalování těchto původních příčin, které mu tak často a rády unikají.

